

TÜRK KÜLTÜRÜNDE AV CEZA İLİŞKİSİ

*Kürşat ÖNCÜL**

ÖZET

Av, avlanma bireyin fizyolojik ihtiyacının giderilmesine yönelik bir eylem olduğu kadar eylemi gerçekleştirecek kişi açısından aynı zamanda erginlenme noktasında özel bir törendir. Bu nedenle avlanma toplumun dinamiklerini ve birçok ritüeli beraberinde getirir.

Anahtar Kelimeler: Av ve avlanma, Türk kültüründe av, Av ve ceza.

HUNT AND PENALTY RELATION IN TURKISH CULTURE

ABSTRACT

Hunt and hunting is an action to resolve to individual's physiological needs as well as to act in terms of people at a special ceremony at the same time is a point of a maturity. Therefore, hunting brings the dynamics and a lot of ritual of society.

Key Words: Hunt and hunting, Turkish culture in hunt, hunt and penalty

Batının, kendisinden olmayı ötekileştirerek bazı kültür biçimlerini "ilkel" diye adlandırmasıyla birlikte söz konusu kültürlerin dini inançlarıyla ilgili yargılardan oluşan bir söylem gelişmiştir ve bu söylem yaklaşık bir asırdır devam etmektedir. Tartışmalar neticesinde bir çok araştırmacı tarafından tüm dinlerin temeli şeklinde benimsenen ve doğacılık (animizm) olarak adlandırılan bu kabulün temel özelliği, tanrıların somutlaştırılması ve gözle görülür biçimler, semboller şeklinde düşünülmesidir. Buna göre doğada yinelenen olguların

* Okutman, Dr., Kars Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, oncukursat@yahoo.com

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

nedenini açıklamada güçlük çeken insanlar, bunları yönlendiren ayrı ayrı güçlerin (Tanrılar) varlığına, güneşin (dünyayı ısıtan), ayın (aydınlatan), toprağın (ürün veren), akarsuların, denizin, fırtınanın vb. cansız varlıkların ruhlara sahip olduğuna¹ inanmış ayrıca bunları birer güç ve yönlendirici merkez olarak tanrılaştırmıştır.

Orman, bu inanç sistemi içerisinde kutsallığı barındıran en önemli merkezlerden biridir. Ormanı meydana getiren en temel öge olan ağaç ruhları ilk etapta ormanı korumakla yükümlü iken sonradan ormandaki avlanmayı da kontrol altına alarak tüm canlıları kapsayıcı bir role bürünmüştür. İçinde barındırdığı zengin bitki çeşitliliği ve av hayvanlarıyla insanların dikkatini çeken ormana olan bu ilgi yalnızca barındırdığı gizemin neticesinde değil fizyolojik bir ihtiyaç olan beslenmenin de sonucudur.

Fizyolojik gereksinimler içinde en temel nokta olan beslenme, toplayıcılığın yaşamı devam ettirme noktasında yetersiz kalması nedeniyle, insanoğlunu avcılığa yöneltmiştir. Ancak bir canlının yaşaması için başka bir canlıyı öldürmesi zorunluluğu ferdi kendi yaşam alanından çıkıp farklı bir yaşam alanına müdahalesini gerektirmiştir. Bu durum ise doğadaki tüm varlıkların bir ısı olduğuna inanan toplumlarda yapılacak eylemlerin belirli bir kurallar dizgesi içerisinde gerçekleştirilmesi zorunluluğunu doğurmuştur. Bu zorunluluk içinde bozkır Türk devletlerinin en kudretli geleneklerinden birini oluşturan avcılık, Altay Türk boylarının ve halklarının ekonomik hayatında asli bir rol oynamakla kalmamış toplumun hayatı üzerindeki güçlü tesiriyle bir dini kültür ve inancın doğmasına da neden olmuştur.² Bu inanış doğrultusunda Türk toplumunda avlanmayı “küçük av” ve “büyük av” (kollektif av) olarak ikiye ayırmak mümkündür.³ “Küçük av”, ergenlik çağına erişmemiş kişilerin toplum için avlanmasında sakınca olmayan, küçük hayvanları avlaması “büyük av” ise ergenlerin yaptığı ve göçebe devlet geleneği içerisinde yılın belirli dönemlerinde bir çeşit savaş idmanı sayılabilecek, askerin teşkilatlanma, binicilik, ok atma kabiliyetlerini geliştirmek için yapılan süreklilikli avlardır.

Av, dolayısıyla öldürme eylemi, erginlenmenin neticesinde gerçekleştirilecek sorumluluk isteyen bir eylem olduğundan dolayı avcılık birçok toplumda bir güç gösterisi ve bir erginlenme süreci

¹ Morris Brian, Din Üzerine Antropolojik İncelemeler, (Çev.Tayfun Atay) İmge Kitabevi, İstanbul, 2004, s.64

² Ahmet Caferoğlu, Türklerde Av Kültü ve Müessesesi, VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, C.I., 1972, Ankara, s.169

³ Roux Jean Paul, Türklerin ve Moğolların Eski Dini, (Çev. Aykut Kazancıgil) 1998, İşaret Yayınları, İstanbul, s.169

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

olarak değerlendirilmiş; bir varlığın canını almanın aslında bir nevi Tanrının/kutsalın fonksiyonunu üstlenmek olduğu kabul edilmiştir. Bu nedenle sorumluluk/yetki sahibi olmayanların bu eylemi gerçekleştirmelerine izin verilmemiştir. Yalnızca kutsalın canlılara can verip can aldığı bir inanç sistemi içinde bu tür bir eylemde bulunmak dolaylı olarak da olsa kutsalın güçlerine öykünmedir. Kutsal, gerekli ritüeller yerine getirilmediği takdirde bu eylemi yapan kişinin kendisine karşı olumsuz bir duruş sergilediğini düşünür ve bu durumda eylemi gerçekleştiren kişiyi cezalandırır. Avlanmanın taşıdığı şartlar neticesinde bir cezaya veya mükâfata dönüştüğü kabul edilince bu eylemleri kutsalın yetkisiyle, izniyle gerçekleştirenlerin güçlendiğine ve diğer insanlardan farklı bir nitelik kazandığına; bu yetkiye sahip olmayanların ise her ne zaman ve şekilde olursa olsun mutlak suretle cezalandırılacağına inanılmıştır.

Altay Türkleri, yaşamak için ihtiyaçlarını karşılayan bütün av hayvanlarına karşı içten bir itikatla bağlıdır ve en ufak bir laubaliliğe müsaade etmez. Avın, ancak temiz ve arınmış olarak yapılmasıyla verimli olabileceğine inanır ve hazırlıklarını da buna göre yapar.⁴ Öldürülen hayvanların yeniden dirileceğine ve insanlara hizmet edeceğine olan inanç, av hayvanlarının belirli bir düzen içinde avlanması gerekliliğini doğurmuştur. Binlerce yıllık bir uygulama ve inanç yapısı neticesinde meydana gelen bu düzenlemeleri

- a) Av öncesinde uyulması gereken kurallar
- b) Av esnasında uyulması gereken kurallar
- c) Av sonrasında uyulması gerekenler olmak üzere üç ayrı zaman dilimindeki kurallar bütünlüğü olarak tespit edebiliriz.

Avcının ava çıkmadan öncelikle temizlenmesi gerekir çünkü Hakas ve Şor avcılarının göre av ruhu avcının temiz sözlü ve temiz vücutlu olmasını ister.⁵ Bunun dışında avcının çeşitli dini ibadetler yapması, avın verimliliği ve başarılı olması için gereken bütün örf kurallarına uyması, avı koruyacak olan ruha bağlılığını göstermeğe çalışması⁶ gece karısından ayrı yatması, kimseyle konuşmaması, yapacağı işleri sır olarak saklaması, loğusa kadını av eşyalarına dokundurması, gerekmektedir. Bu uygulamalar yapılmadığı zaman avın yapılması veya en azından verimliliği mümkün olmaz. Ayrıca

⁴ Ahmet Caferoğlu, a.g.e., s.10

⁵ Bayat Fuzuli, Sosyo Ekonomik Bağlamda Avcılık İyesi ve Av Kültü, Folklor Edebiyat C.11. S.44.,2005/4, s.51

⁶ Ahmet Caferoğlu, a.g.e., s.169

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

hayvanların büyüyüp çoğalması amacıyla av tarihinin Mart ile Ekim aylarının dışında olması gerekmektedir.

Avcı, av esnasında ormana girerken gülmemeli, bağırılmamalı, hatta bazen konuşmamalıdır. Kesinlikle gereğinden fazla av hayvanı öldürmemelidir. Çünkü kutsal bilgiyi unutan ve avı eğlenceye çeviren avcının önüne çıkan her şeyi avlaması cezalandırılmasıyla sonuçlanır. Kazak Türkleri gereğinden fazla avlanan ve altında beyaz beni olan hayvanları öldüren avcıları Apsatı'nın (av hamisi) sert bir şekilde cezalandırdığına inanmıştır. Arjan iyesine ait ve kutsal kabul edilen⁷ hayvanların, kutsal/şifalı suların etrafında bulunan hayvanların ve biyolojik dengenin sağlanması amacıyla küçük, yavru kuşların avlanması da yasaklanmıştır. Hayvan türlerinin yitirilmesi kaygısı, doğaya saygı, çevreyi koruma, ihtiyaçtan fazlasını tüketmeme ve şaman dilinde hakim sahipleri incitmeme endişesi bu uygulamalardaki birçok töre ve geleneğin kökenini oluşturur⁸. Av sırasında bazı hayvanların avlanması ise kesinlikle söz konusu değildi. Asil kabul edilen bu hayvanları (geyik, yabani sığır) avlamak ancak hükümdarlara aitti. Avcının vurduğu hayvan onun ongunu sayılıyor ve bayrağına resmediliyordu. Böylece vurulan ve eti yenen hayvanın ruhu avcının ruhuna hulul etmiş kabul ediliyordu.⁹ Avla ilgili anlatılarda karşımıza çıkan geyik veya alageyik bu noktada avcıcıyı cezalandırmak için avcının karşısında av hayvanlarının koruyucusudur.¹⁰ Türkler, avlanılan hayvan donuna girerek peşindeki avcıcıyı yeraltına çekmeye çalışan bir varlığın olduğuna inanırlar.

Av sonrası ise av hayvanına karşı saygısızlığın yapılmaması, av hayvanının belirli yerlerinin yenmemesi ve loğusa kadınlara av etinden yedirilmemesi gerekmektedir.

Altaylı avcıların yiyeceklerini sağladıkları bütün av hayvanlarına karşı göstermiş oldukları dikkati, özeni, bağlılığı ve ava ait en küçük bir itinasızlığa tahammülsüzlüğü Türk halk kültür ve edebiyatının kutsal metinleri olarak kabul edilen Dede Korkut hikâyelerinde ve günümüz Türkiye coğrafyasında da görmek mümkündür.

Dirse Han Oğlu Buğaç Han Hikâyesinde Boğaç'ın yiğitleri Dirse Han ile Boğaç'ın arasını bozmak için iki gruba ayrılırlar. İlk

⁷ Bayat Fuzuli, a.g.e., s.52-60

⁸ Roux Jean Paul, a.g.e., s.175

⁹ Esin Emel, Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu, Kabalcı, 2006, İstanbul, s.203

¹⁰ Bayat Fuzuli, a.g.e., s.56

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

grup Boğaç'ı babası Dirse Han'a karşı "senün oğlun kür kopdı erçel kopdı...kalın Oğuzun üstine yorıyış itdi, ne yirde gözel kopdı-y-ise çeküp aldı, ağ sakallı kocanın ağzın söğdi, ağ pürçeklü karınun südin tarttı" diyerek diğer grup ise "göksi gözel kaba tağa ava çıkdı sen var iken av avladı kuş kuşladı ..." ¹¹ sözleriyle kötüler. İkinci grubun sözlerinde babadan/erk izin almadan ava çıkmanın büyük bir saygısızlık, itaatsizlik belirtisi kabul edildiğini ve baba ile oğulun arasını açacak hatta babanın oğlunu öldürmek istemesine neden olacak şekilde asabileşmesine neden olan bir davranış olduğunu görürüz. Baba burada erk sahibi ve izin veren kişi konumundadır. İzinsiz ava çıkmak babanın gücünü erkini göz ardı etmektir. Dirse Han'ın oğluna bu derece kızmasının ve onu öldürmeğe karar vermesinin temel nedenlerinden biri budur. Hikâyede Boğaç'ın ava çıkmak için izin almaması babası Dirse Han'ın yetkisinin ve gücünün reddi aynı zamanda kendi gücünü gösterme isteği olarak algılanmıştır. Her iki durumda da Boğaç'ın eylemi yasal bir eylem değildir ve yasal olmayan bu eylemin mutlak surette cezalandırılması gerekir aksi takdirde düzen bozulacaktır. Türk devlet geleneğinde ve aile yapısında hiyerarşik bir yapı söz konusudur. Cezalar bu hiyerarşik yapının ve otoritenin korunmasındaki en etkili unsurlardan biridir. Bu karar otoritenin korunması, toplumsal düzenin bozulmaması ve işlenen suçun cezasının verilmesi amacıyla alınmıştır. Cezayı çekecek kişinin konumu önemli değildir.

Hikâyede karşımıza çıkan ikinci husus ise "Dirse Hanun hatunı oğlançuğumun ilk avidur diyü atdan aygır deveden buğra koyundan koç kırdurdu" ¹² ifadesidir. Hikâyenin bütününde ilk avın bir erginlenme göstergesi olduğu görülmektedir. İlk avına çıkan kişi avdaki yetkin kişilerce "at segirdişiyle kıvanılması, kılıç çalışıyla sevinilmesi, ok atışıyla güvenilmesi" amacıyla izlenir. Avda başarılı olan kişi kan dökerek ve yeteneklerini göstererek erginlendiğini ispat eder. Kan, Türklerde yaşamın kaynağı olarak görüldüğünden kutsal kabul edilir. Toplumun değerlerinin dışında kan dökmek bir kuralın ihlali olduğundan cezayı, kabuller içerisinde kan dökmek ise öldürülen kişinin veya avın ölüm sonrasındaki hayatta avcıya hizmet edecek olması dolayısıyla güçlenmeyi ve övgüyü gerektirir.

Salur Kazan'un Evinin Yağmalandığı Hikâye'de ise Oğuz beğleri doksan yerde ala kalı ipek döşemiş, seksen yerde badyalar kurmuş, altın ayaklı sürahiler dizmiş, hub yüzlü, saçı ardına örülü göğsü kızıl düğmeli, parmakları nigarlı, mahub kafir kızlarının

¹¹ Ergin Muharrem, Dede Korkut Kitabı I., TDK. Yay., Ankara, 1989, s.84

¹² Ergin Muharrem, a.g.e., s.89

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

sunduğu şarapları içmektedir. Bu ortamda Ulaş oğlu Salur Kazan'ın alnına şarabın itisi çıkar ve “yata yata yanımız ağrıdı, tura tura bilümüz kurıdı, yorıyalım a bigler, av avlayalım kuş kuşlayalım, sığın geyik yıkalım...”¹³ diyerek ava gitmeyi teklif eder. At ağızlı Aruz Koca'nın “Ağam Kazan sası dinlü Gürcistan ağzında oturursun, ordun üstine kimi korsın” diyerek tehlikenin büyüklüğünü bildirmesine rağmen Oğuz beğleri Ala Dağ'a ava çıkar. Bu durumu haber alan Şöklı Melik, Dede Korkut'un ifadesiyle “Yidi bin kaftanının ardı yırtuhlı yarımından kara saçlu sası dinlü din düşmeni alaca atlu kafir”¹⁴ Kazan Beğ'in ordusuna gelir ve Kazan'ın atlarını alır, hazinelerini yağmalar, eşini, oğlunu, yaşlı annesini, kızını, gelinini, kırk yiğit ile kırk ince belli kızı esir alır. Kazan Beğ ve Oğuz beğleri daha sonra gelir, onikibin kafiri kılıçtan geçirir, esirleri kurtarır, hazineleri alır.

Bozkır yaşamında Oğuz Beğleri her yıl belirli bir dönemde daha çok askeri bir amaç taşıyan süreklilikle avları tertip ederdi; ancak tarihi kökleri olan bu süreklilik avları düzen ve intizam içerisinde yapılırdı. Salur Kazan'ın Evinin Yağmalanması hikâyesinde ise av, askeri bir amaç değil sadece güç gösterme ve ihtirasları tatmin etme amacı taşıdı.

Avlanma şiddet içeren bir eylemdir ve bir varlığın başka bir varlığın canını alması ve kanını dökmesiyle neticelenir. Zorunlu olmayan av, kutsal dönüşüme ve dolayısıyla kutsala müdahaledir. Doğum ve ölümle birbirine geçişi sağlanan çemberde geçişi sağlayan ve dönüşen şey kutsal varlıktır.¹⁵ Bu döngüsel yapıya yapılacak müdahale sistemli bir şekilde işleyen kozmosa ve dolayısıyla bu kozmosun işlerliğini sağlayan kutsala saygısızlık ve itaatsizliktir. Oğuz beğleri bu bilince sahip olmalarına karşın “şarabın itisinin alınlarına çıkmasıyla” avlanmaya karar vermişlerdir. Salur Kazan avlanmaya izin veren yetkili/erk konumunda olması dolayısıyla yapılacak olan hataların sorumluluğunu taşıyan kişidir. Türklerde kağan “Tanrı gibi gökte olmuş” şeklinde bir düşünüş ve inanç sistematiği içerisinde kabul edildiğinden kağanın sözünün ve hareketlerinin bu kutsiyete uygun olması gerekmektedir. Salur Kazan, Dede Korkut Hikâyeleri'nde Hanlar Han'ı Bayındır Han'dan sonra gelen en önemli kişi olması dolayısıyla sorumluluğu da bu oranda büyüktür. Ancak Salur Kazan burada sorumluluğunun gereğini yerine getirememiş ve yanlış bir karar almıştır. Avlanmanın yapılacağı

¹³ Ergin Muharrem, Dede Korkut Kitabı I., TDK. Yay., 1989, s.95

¹⁴ Ergin Muharrem, a.g.e., s.96

¹⁵ Yümmi Sezen, Antropolojiden Psikanalize Kurban ve Din, İz yayıncılık, İstanbul, 2004, s.54

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

alandan bulunan dağlar, sular, mağaralar, avlanılması yasak hayvanlar bir kutsallar bütünlüğü içerisinde yer alan unsurlardır. Şarabın etkisiyle hareket edecek olan Oğuz Beğleri bu kutsal alana yakışır harekette bulunmayacak ve avlanmanın gerektirdiği dikkate, özene sahip olamayacaklardır. Bu yanlışlığın yapılmasına neden olan kişi ise Salur Kazan olduğundan cezayı çekecek kişi de odur.

Begil Oğlu Emren Hikâyesi'nde ise Salur Kazan, Begil'in av sırasında herkes gibi ok kullanmadığından, avını yakalamak için yayını boynuna atarak onu kolayca durdurduğundan, zayıf ise kulağını delip bıraktığından sadece semiz olanları avladığından bahsettikten sonra bu yeteneğin attan kaynaklandığını söyler.¹⁶ Begil bu sözleri duyunca morali bozulur ve eve döner. Eşi gönlünün açılması için Begil'i ava gönderir. Begil, "av avlayu gezer-iken önünden bir paralu geyik çıkdı. Begil buna at saldı. Buğanun ardundan irdi, yay kirişin boynına atdı. Buğa açımı idi, kendüyi bir yüce yirden atdı. Begil at cılavısın yenimedi, bile uçdı. Sağ uyluğu kayaya tokındı sındı."¹⁷ Gönlünün açılması için ava çıkan Begil av hayvanlarının koruyucusu kabul edilen geyik tarafından tehlikeye çekilir ve cezalandırılır. Av haklı bir nedene dayanmadığı için yapılacak av eylemi engellenir ve avcı cezalandırılır. Begil'in ava çıkmasının ardındaki neden kızgınlığını yatıştırmaktır. Ancak bu eylemde haksız bir avlanma gerçekleşecektir. Begil'in yapacağı avlanmada kişisel veya ferdi bir zorunluluk içinde yapılacak bilinçli bir hareket söz konusu değildir. Bundan dolayı av hayvanlarının iyisi Begil'i zor bir ortama çeker ve Begil attan düşerek ayağını kırar ve cezalandırılmış olur.

Metinlerde görülen bu av ceza ilişkisi günümüzde sözlü kültüründe de canlı bir şekilde yaşamaktadır. Yaptığımız derlemelerde Elazığ'da av öncesi bazı avcıların abdest alarak camiye gittikleri, avlarının bol olması ve başlarına herhangi bir kaza gelmemesi için dua ettikleri av sonrası ise herhangi bir kaza geçirmediği için av etinden dağıttıkları tespit edilmiştir. Ayrıca bir kaynak şahıs av sırasında avlanılmasının günah (yasak) olduğunu bildiği halde güvercin avladığını sonrasında kötü rüyalar gördüğünü belirtmiş, bu rüyaların ardından insanların kılığına giren bir varlığın arkadaşının kılığına girerek kendisini ormanın derinliklerine doğru, öldürmek amacıyla, götürdüğünü tesadüf eseri avda bulunan bir arkadaşının uyarısıyla yarı uyku halinden uyandığını ve herhangi bir zarar görmediğini anlatmıştır. Bu olaydan bir süre sonra ise çalıştığı fabrikada parmaklarının makinenin arasında kalarak kesildiğini ve güvercin

¹⁶ Ergin Muharrem, a.g.e., s.217

¹⁷ Ergin Muharrem, a.g.e., s.218

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

avladığı için cezalandırıldığını ifade etmiştir. Bu sözler Altay Türklerinde karanlıklar ruhunun kendisi veya elçisi kabul edilen bu varlığın¹⁸ av hayvanlarının koruyucusu olarak günümüzde dahi canlı bir şekilde yaşamakta olduğunun sanırım en büyük kanıtıdır.

Metinlerde ve sözlü kaynaklardan yapılan derlemelerde görüldüğü gibi Türk halk kültüründe av özel bir eylemdir ve bu eylemi gerçekleştirecek kişilerin eylem öncesi, eylem anı, eylem sonrası uymak zorunda oldukları bir takım yazısız kurallar ve yerine getirmeleri gereken ritüeller vardır. Bu ritüeller yerine getirilmediğinde av hayvanlarının koruyucusu veya kutsal bir varlık, eylemi gerçekleştiren kişi veya kişileri çeşitli derecelerde cezalandırmaktadır. Binlerce yıl öncesine dayanan bu ritüeller yetkeye saygı, geleneğe boyun eğme şeklindeki bir düşünüşün neticesinde bağıntılı olduğu konuyu kutsallaştırmış ve bu kutsallığı koruyarak bugüne kadar getirmiştir.

KAYNAK ŞAHISLAR

MERT, Rasim, Tunceli (Pertek)-1950 emekli, lise mezunu, Tunceli, Pertek.

ÇELİK, Doğan, Elazığ 1952 memur, lise mezunu, Elazığ.

AKIN, Mehmet, Elazığ 1930 emekli, ilkokul mezunu, Elazığ.

KAYNAKÇA

ESİN, Emel, Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu, Kabalcı, 2006.

KORKMAZ, Esat, Eski Türk İnançları ve Şamanizm Terimleri Sözlüğü, Anahtar Kitapları, Ankara, 2003.

ERGİN, Muharrem, Dede Korkut Kitabı I., TDK. Yay., Ankara, 1989.

BAYAT, Fuzuli, Sosyo Ekonomik Bağlamda Avcılık İyesi ve Av Kültü, Folklor Edebiyat C.11. S.44., 2005/4.

CAFEROĞLU, Ahmet, Türklerde Av Kültü ve Müessesesi, VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, C.I., Ankara, 1972.

¹⁸ Korkmaz Esat, Eski Türk İnançları ve Şamanizm Terimleri Sözlüğü, Anahtar Kitapları, 2003, s.31

-
- BRIAN, Morris, Din Üzerine Antropolojik İncelemeler, (Çev.Tayfun Atay) İmge Kitabevi, İstanbul, 2004.
- YÜMNİ, Sezen, Antropolojiden Psikanalize Kurban ve Din, İz Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- ROUX, Jean Paul, Türklerin ve Moğolların Eski Dini, (Çev. Aykut Kazancıgil), İşaret Yayınları, İstanbul,1998.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*